

Kovács Éva

Gamás birtok leírása a Tihanyi összeírásban

1. A Tihanyi összeírás harminckettedikként ismerteti a *Gamás* nevű birtokot. A falubeli jobbágyok, lovas szolgák, udvarnokok, kézművesek, szücsök, földművesek, szőlőművesek, tárnokok és harangozók neveinek felsorolása után részletezi a birtok határait az alábbi módon:

„Hiis connumeratis tendendum est iam ad metas. Itaque prima meta terre prefati predii egreditur de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun (Bolotin)*,¹ tendendo usque ad basillicam Beati Clementis; inde per vallem dirigitur versus orientem usque ad silvam nomine *Bethcu (Betcu)*, que est ecclesie. Deinde circuit eandem silvam et vergit versus australem plagam ad montem, qui dicitur *Zaarhegy (Zaharegi)*, et ibi sunt mete (facit metas) cum IIII-[quatu-]or villis. Inde per eundem montem tendit versus occidentalem plagam ad viam, que dicitur *Hodvth*. Inde per eandem viam avenit ad predictam villam *Gomas (Gamás)*.² Deinde [utána: iterum] revertitur ab occidentali parte ad prefatum *Bolotin*.” (PRT. 10: 514).

A szöveg magyar fordításban így hangzik: „Ezek számbavétele után térjünk át immár a határokra. Az említett birtok határa tehát a tótól indul, melyet a nép nyelvén *Bolotun (Bolotin)*-nak neveznek, a Szent Kelemen-templom felé tartva. Innen a völgyön keresztül kelet felé halad, egészen a *Bethcu (Betcu)* nevű erdőig, mely az egyházé. Azután megkerüli ugyanezen erdőt, majd dél felé fordul, a hegyhez, melyet *Zaarhegy (Zaharegi)*-nek neveznek, ott a faluval [közös] négy határjel található. Innen ugyanezen hegyen át nyugat felé tart, az útig, amit *Hodvth*-nak mondanak. Ezután ezen az úton ér el a fent nevezett *Gomas (Gamás)* faluba. Azután keletre fordul, a nevezett *Bolotin*-hoz.” (SZENTGYÖRGYI 2009a: 11).

Gamás birtok határvonalának leírásában a megjelölt határpontok megnevezései, illetve az ezt jelölő szerkezetek főtagjai határozói szerepben állnak, mivel a határjárás valahonnan elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti: *de lacu, quod vulgo dicitur Bolotun (Bolotin); ad silvam nomine Bethcu*

¹ A két különböző betűhív alak közül az első mindig az oklevél eredeti példányában szerepel, a második, zárójelben álló pedig a fogalmazványban tűnik fel.

² *Gamás* település neve már a falubeli személyek neveinek felsorolása között is többször megjelenik („in villa *Gamas*”, „in villa eadem *Gomas*”, „in eadem *Gomas*”, „in eadem villa *Gomas*”, „in eadem sepe dicta villa *Gomas*”, PRT. 10: 513–4).

(*Betcu*); *ad montem, qui dicitur Zaarhegy (Zaharegi)*; *ad viam, que dicitur Hodvth*; *ad predictam villam Gomas (Gamas)*; *ad prefatum Bolotin*. Amint azt megfigyelhetjük, a latin szöveg állítmányaihoz a határjárás kiindulópontját jelölő *de-t* követően az *ad* határozói funkciót jelző latin prepozíció kapcsolja a főtagjukon keresztül a többnyire megnevezőszós szerkezetben álló magyar neveket. Az ilyen szerkezetben a latin szövegekörnyezet közvetlen módon, különféle lexikális elemek felhasználásával arról ad felvilágosítást, hogy miképpen nevezik a kérdéses helyet. Ez a szerkesztési mód a magyar név említését idézetszerűvé, metanyelvi jellegűvé teszi, s ezzel gyakran nagyobb nyomatékot, kiemelt szerepet biztosít a használatának (HOFFMANN 2006a: 143, 2007a: 19). A fent említett szerkezetekben a helynév mellett mindig áll egy megnevezést jelentő szó passzív igei formában (*dicitur*), egy esetben adverbiumi bővítménnyel is kiegészítve: *vulgo*, amelynek az általános jelentése ('általában, gyakran, rendszeresen') mellett a középkori oklevelekben speciális értelme is van: 'az adott helyen közönségesen beszélt nyelven' (HOFFMANN 2004: 40). Mindez együttesen mellékmondatként a főmondatban előforduló latin nyelvű földrajzi köznévhöz kapcsolódik. SZENTGYÖRGYI RUDOLF megítélése szerint ezek a kétnyelvű helymegjelölések kataforikus jellegűek (2009b: 63). Vannak azonban olyan esetek is *Gamás* birtok határának leírásában, amikor nem mellékmondatos szerkezetben fordul elő a megnevezést jelentő szó és a magyar helynév, hanem közvetlenül kapcsolódik a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznévhöz. A helynévnek e közvetlen kapcsolódása figyelhető meg az *ad predictam villam Gomas (Gamas)* és az *ad prefatum Bolotin* esetében is, amelynek funkciója lényegében a már említett megnevezőszós szerkezetekével egyezik meg (vö. HOFFMANN 2004: 39–41, SZŐKE 2006: 266–7). Itt az előzőektől eltérő szövegbe foglalási eljárást az magyarázhatja, hogy a leírásban már korábban említett helynevek ismételtelen (*ad predictam, ad prefatum*) jönnek elő.

Gamás birtok az 1055. évi alapítólevélben is feltűnik, leírása SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában a következőképpen hangzik: „Másutt van egy falu, melyet *gamas*-nak hívnak, ebben a fent említett egyháznak földje van, melyet két út fog közre: közülük az egyiknek *ziget zadu* a neve, a másik egy nagy út [később módosítva: *a másik a nagy út-ra* (SZENTGYÖRGYI 2007: 24)], s mindkettő Szent Kelemen egyházánál végződik. Az itteni erdő pedig, mely korábban a királyé volt, a körülötte [fekvő mezőkkel és völgyekkel együtt] (lábjegyzetben: kb. hét szó nem olvasható, mert kivakarták), a fent említett egyházhhoz tartozik, azok kivételével, melyekről fentebb nyilvánvaló említés történt.” (2005: 60–1).

Az 1092-ből való és az 1358-ra keletkezett hamis oklevelek is említik a gamási (és boglári) határjárást.

Ezen leírások alapján kísérlem meg *Gamás* falu 1211-ben fennálló határainak az azonosítását és a birtokleírásban szereplő szórványok elemzését.

2. *Gomas ~ Gamas*

A középkorban egy viszonylag kis területen két azonos nevű *Gamás* település is feküdt. A Tihanyi alapítólevélben és az összeírásban említett *Gamás* falu már régóta nem létezik, egykori helyét azonban pontosan tudjuk lokalizálni: Lelle és Boglár között helyezkedett el (PRT. 10: 11, 375). A 13–15. században több falura oszlott, amelyeket különféle jelzői előtagokkal különböztettek meg egymástól, s mindez viszonylag nagy kiterjedésre enged következtetni: 1328: *Felgamas*, 1331: *Felgemas*, *Algamas*, 1344: *Eghazasgamas*, 1435: *Naggamas*, 1419–1511: *Thythewsgamas* (Cs. 2: 607). Ugyanakkor nem zárhatjuk ki természetesen azt sem, hogy ezek között szinonim megnevezések is előfordulhatnak. Ma határresznévként több névben is megtalálható Balatonlelle nyugati határrészén a Balatontól egy-két kilométer távolságban: *Főső-Gamás*, *Gamási-domb* stb. (SMFN. 54). E helytől délre, mintegy 20 kilométer távolságban fekszik egy másik, ma is *Gamás*-nak nevezett falu, amelynek az első előfordulása az 1221. évből való: *Games* (FNESz. *Gamás*).

ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint az 1211. évi összeírásban szereplő Balaton menti *Gamás* népéhez (58 ház) hozzászámítva a szomszédságában fekvő 16 csopaki és 3 boglári udvarnokházat, „ez a hármas határ együttes területe tenné az apátság legnépesebb birtokát, mely körülbelül akkora volt, mint a tihanyi sziget s néhány házzal több a lakója (a szigeté 74 ház)” (PRT. 10: 377). Bőséges oklevélanyag alapján azonban egyértelműen kijelentette, hogy a délebbre fekvő, ma is meglévő *Gamás* települést — amely részben a pannonhalmi apátságé, részben a királyé volt — el kell különítenünk az 1055. évi alapítólevélben és az 1211. évi összeírásban említett falutól (PRT. 10: 375–97). S határozottan megállapította, hogy „a tihanyi apátság eredetileg s az Árpádok kora végéig egyedüli földesura a Balaton melletti *Gamás*nak” (i. m. 381). Ezzel összefüggésben azonban felvetődhet az a kérdés, hogy vajon nem az egész *Gamás* birtok felső részét adta-e az apátságnak a király 1055-ben?

Hasonló esettel találkozhatunk a Tihanyi alapítólevélbeli *turku* településsel kapcsolatban is, amely ugyancsak királyi birtok volt, s a határleírások szerint csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak (HOFFMANN 2007a: 149). Az eladományozás után bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk cum silva inter aliam villam Turuk et inter villas Jod, et Endred*” (DHA. 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonosra való utalást figyelhetjük meg: 1229-ben *Kiralturky* formában említik (Cs. 2: 620, 653). Majd az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. HOFFMANN 2007a: 149–50).

A fent említett *Gamás* településsel kapcsolatban is elképzelhető egy ilyen birtokmegosztás, az tudniillik, hogy I. András király az egykori nagy kiterjedésű *Gamás* birtok felső, Balatonhoz közeli részét adta volna a tihanyi apátságnak. A *Gamás* területén kialakuló több település egy ideig ugyanezt a nevet is viselhette — ugyanúgy, ahogyan az a fent említett *turku* esetében is történt —, és esetleg ez magyarázza azt is, hogy a 14–15. századból idézett adatok szerint több azonos nevű települést jelzői előtaggal különböztettek meg egymástól. E névazonosság azonban birtoklástörténeti, tájszemléleti stb. szempontból további feldolgozást igényel. Azt viszont kétségtelenül nehéz lenne megmagyarázni, hogy egymástól teljesen függetlenül kapta volna két (vagy később több) egymáshoz közeli település ugyanazt a nevet.

A *Gamás* helynév a Tihanyi összeírásban többször is előfordul, s bennük az első szótagi magánhangzó *a*-val és *o*-val írva egyaránt megjelenik: „in villa *Gamas*”, „in villa eadem *Gomas*”, „in eadem *Gomas*”, „in eadem villa *Gomas*”, „in eadem sepedicta villa *Gomas*”, „ad predictam villam *Gomas (Gamas)*” (PRT. 10: 513–4). Az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben egyszer szerepel: „uilla que uocat(ur) *gamas*” formában (SZENTGYÖRGYI 2005: 50). A 11. századi *a*-val való jelölés bizonyára illabiális ejtést jelöl [*gámás* ~ *gámás*] (BÁRCZI 1951: 26), az 1211-es *o*-val írott (többségben lévő) adatok jelölhetnek ugyan labiális *a*-t vagy *o*-t is akár, a későbbi-mai alakok azonban inkább a [*gamás*] ejtést valószínűsítik.

BÁRCZI GÉZA úgy vélte, hogy a *Gamás* szó ismeretlen eredetű, de „nem lehetetlen, hogy valamiképpen összefügg a görbülést jelentő *gam*- tövel, ezt azonban nem lehet bizonyítani” (1951: 26). A TESz. a bizonytalan, talán hangfestő eredetű *gamó* ’kampó’ tájszó legkorábbi adataként kérdőjellel jelzi a Tihanyi alapítólevél itt tárgyalt szórványát. A közszó elsődleges jelentése ’kampó’, de azonos jelentéskörbe tartozó más tájszavakat is ismerünk mellette: *gama*, *gamancsos* (ÚMTsz.) stb., amelyek hang- és alaktani szempontból megfeleltethetők neki, s így etimológiai kapcsolatuk is valószínűsíthető. HOFFMANN ISTVÁN elgondolása szerint „e szócsaláddal a *Gamás* helynevek névtipológiai és szemantikai szempontból elvileg összefüggésbe hozhatók, ám ezt kézzelfogható bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani” (2007a: 173).

A mai helynévállományban is igen ritka az ehhez hasonló név. Tolna megyében Bába településről ismerünk *Gamó* nevet, amelyről megtudjuk, hogy jó halászhely, amit 200 évvel ezelőtt vájt ki a Duna vize (TMFN. 523). Ez az elnevezés talán összefüggésben lehet a fent említett *gamás* tájszóval. Somogy megyében Balatonszabadi és Balatonkiliti településeken *Gamásza*, *Főső-Gamásza*, *Alsó-Gamásza*, *Gamásza puszta* stb. (SMFN. 137–8, 152) helynevek szerepelnek, ezek KISS LAJOS megítélése szerint személynévből keletkeztek (vö. FNESz. *Gamásza*). Esetleg ugyanez a tő van jelen az egykori Temes vármegyei településnévben: 1352, 1457: *Gamza* (Cs. 2: 38). Véleményem szerint nem el-

képzeltetlen, hogy a *Gamás* és *Gamásza* nevek között etimológiai összefüggés kereshető.

A *Gamás* nevet KISS LAJOS a régi magyar *Gama* személynév -s képzős származékának tekintette, de feltüntette a lehetséges lengyel családnévi párhuzamát is: *Gamasz* (FNESz. *Gamás*). Ezt az elképzelést ZELLIGER ERZSÉBET is átvette, s az esetleges szláv eredetet tételezte föl (2005: 26). FEHÉRTÓI KATALIN azonban az „Árpád-kori személynévtár” anyagára hivatkozva úgy gondolta, hogy a *Gama* névalak — amely később *Giama* (ÁSz. 336) alakban is szerepel — *Gyama* ejtésű lehetett (2006: 163), s így hangtani okok miatt nem hozható összefüggésbe *Gamás* település nevével. FEHÉRTÓI véleménye szerint „Jó példa a *Gama* személynév helyes olvasatára a *Gyoma* helynevünk *Gama* alakja” (i. h.). Ezzel együtt szláv eredetűnek tartotta az alapítólevél *gamas* helynevét, ez a vélemény összecseng a KISS LAJOS által említett lengyel családnévi megfeleltetéssel. HOFFMANN ISTVÁN azonban rámutatott arra, „hogy egy magyar helynév és egy szláv személynév esetleges formai azonossága semmiképpen sem magyarázható a helynév szláv eredetével, mivel a ma általánosan elfogadott vélemény szerint személynévekből képzőformáns vagy összetételi utótag alkalmazása nélkül a szláv nyelvekben nem alakulhattak helynevek” (2007a: 171–2). A pusztaszemélynévből (képző és összetételi utótag nélkül) helynévvé válás ugyanis speciális magyar sajátosság (vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 18, KRISTÓ 1976: 15–38), „az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint a magyar, nem lehetett, e helyneveket magyarok adták a Kárpát-medencében, sőt Közép-Kelet-Európában egyedül rájuk jellemző módon. A névadásnak ezt a módját sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kimutatni nem lehet.” (KISS L. 1996: 444–5). A *Gamás* helynévnek a szláv személynévvél való kapcsolatát legfeljebb úgy képzelhetjük el, hogy a település névadója (akár szláv, akár magyar volt is) ilyen eredetű nevet viselt, s a magyar névadói környezete adta nevét a településnek. E magyarázat valószínűségét nagyban csökkenti azonban, hogy *Gamas* személynévet a Kárpát-medencéből nem tudunk adatolni.

3. *Bolotin* ~ *Bolotun*

Gamás birtok leírásában két alkalommal találhatjuk meg a Balaton nevét, innen indul a határjárás: „de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun* (*Bolotin*)”, és ugyanide ér vissza „ad prefatum *Bolotin*”. A Balaton neve az 1211-es birtokösszeírás hitelesített példányában további hat esetben szerepel: „Tychon super *Bolotin*”, „Zeuleus iuxta *Balatin*”, „ad basillicam Sancti Petri iuxta *Bolotyn*”, „ad *Bolotyn*”, „*Bolotyn* (*Bolatin*), de quo egreditur fluvius, qui vocatur Foc”, „iuxta *Bolotyn*” (PRT. 10: 503, 507, 514, 516).

A Balaton tó nevének szláv eredetét régóta ismeri a nyelvtudomány (vö. FNESz.). A Tihanyi összeírásban, de már az alapítólevélben is megtalálható *Balatin* ~ *Bolatin* ~ *Bolotin* formákból világosan magyar nyelvhasználókra kö-

vetkeztethetünk, ugyanis az eredeti szláv alakban meglévő szókezdő *bl-* mássalhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. KESZLER 1969: 23, NYIRKOS 1993: 39, ABAFFY 2003: 309). Az 1055-ös oklevélben háromszor, az 1211-es összeírás hitelesített példányában pedig hétszer szerepel a harmadik szótagban *i*³ magánhangzó, amely bizonytalanná teszi a névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését. HOFFMANN ISTVÁNNAL egyetértve magam is úgy gondolom, hogy ezek esetében a magyarrá vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinus változattal kell számolnunk (vö. HOFFMANN 2007b: 11–2). Az oklevelekben többnyire latinosított *Balatinum*-féle alakokat használnak. A Tihanyi alapítólevélben és az összeírásban azonban a megfelelő esetrag nélkül (*Bolotin* ~ *Balatin*) szerepelnek ezen formák, s ebben különböznek a minden kétséget kizáróan latinnak tekinthető „szabályos” változatoktól: 1121/1420: *a Balatino, ultra Balatinum* (DHA. 1: 412). Egyetlen alkalommal — éppen *Gamás* leírásában — a Tihanyi összeírás hitelesített példányában azonban előfordul egy *Bolotun* forma is, amely a fogalmazványban *Bolotin* alakban szerepel. Ez a *Bolotun* alak akár elírás is lehet, ugyanis ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint majdnem mindig a fogalmazvány tartalmazza a helyes szöveget (1904: 390–1), de persze nem lehetetlen az sem, hogy éppen ez mutatja a valós nyelvhasználatbeli (vulgáris) formát, ahogyan erre esetleg a szövegkörnyezete is utal: „de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun*” (PRT. 10: 514).

4. *Bethcu* ~ *Betcu*

ERDÉLYI LÁSZLÓ, a tihanyi oklevelek talán legjobb ismerője e helynevet kétszeres mikrotoponimaként említette: *Betk-erdő* (PRT. 10: 375–6). Ennek alapja talán az lehet, hogy a Tihanyi összeírás szerzője a magyar helynév elé egy a helyfajtáját megnevező latin földrajzi köznevet is illesztett, amely egyébként a nevek latin nyelvi környezetbe való beillesztésének leggyakoribb módja (vö. HOFFMANN 2004: 44–5). Ez esetben nehéz megítélni, hogy a latin köznévi esetleg nem a magyar helynév földrajzi köznévi részének a fordításaként értelmezhető-e. A gamási birtokleírásban szereplő *ad silvam nomine Bethcu (Betcu)* szerkezet esetében azonban — a *nomine* megnevezőszó jellegű bővítmény megléte miatt — kevésbé valószínű, hogy névfordításról lenne szó.

ERDÉLYI véleménye szerint a *Betk* azonos a saját korából ismert *Bedegh* nevű hellyel (i. m. 375), amely JANKÓ JÁNOS közel egykorú gyűjtésében *Bedegh puszta*-ként szerepel (SMFN. 54). Ez a név ma Balatonlelle belterületétől délre tűnik fel *Betegi-puszta*, *Betegi-diülő*, *Betegi-kut* formában egymástól több kilométer távolságra. Azt, hogy az általa jelölt terület egykor jókora kiterjedésű

³ Az *i* és *y* betűk váltakozása az *i* hang jelölésében teljesen általános volt (vö. BARCZI 1951: 128, KNIEZSA 1952: 17, 30, KOROMPAY 2003: 290–1).

lehetett, az is jelzi, hogy a szomszédos Látrány határában is feltűnik *Bedegi-dülő*-ként (SMFN. 54–5, 64). A *Betegi*- formák a *Bedegi*-ből bizonyára népetimológias változással (reszemantizációval) jöttek létre. *Bedeg* települést találunk egyébként Somogy megye keleti részén is (ma *Bedegkér* nevet visel; vö. FNESz.), ezt az Árpád-korban Tolna megyéhez számították: 1275: *Bedeg, Bedegh*, (Cs. 3: 416). A településnevet KISS LAJOS személynévi eredetűnek mondja (FNESz. *Bedegkér*). A *Bedeg* ~ *Bedek* személynévre van néhány adatunk az Árpád-korból: 1285/1346: *Bedek*, 1286/1343: *Bedeg* stb. (ÁSz. 101–2). FEHÉRTÓI KATALIN e nevet összefüggésbe hozza a *Bedech, Bedke, Beged*-típusú személynévi formákkal.

A *Bedeg* helynév etimológiailag összetartozhat a *Bödöge*-típusú helynevekkel is (bár ezeket KISS LAJOS **Budigoj*-féle szláv személynévre vezeti vissza; FNESz. *Homokbödöge*). Így egy *Bedegü* ~ *Bedekü* alakú helynév *Bedkü* ~ *Betkü* ~ *Betk* típusú változáson átmenve nyerhette el az összeírásbeli [*betkü*] ejtését. A későbbi *Bedeg* forma pedig párhuzamos alakként, a véghangzó eltűnésével jöhetett létre.

Az 1092-ből való és az 1358-ra keletkezett hamis oklevelek gamási és boglári határleírásában egy *Path* erdőnév jelenik meg (+1092/+1274//1399: „silva, *Path* nomine”, DHA. 283–4; 1358: „a terris ac silvis *Path* abbatis”, PRT. 10: 384–5). Nehéz azonban megítélni, hogy e két helynév (*Bethcu, Path*) azonos denotátumra vonatkozik-e, és ha igen, akkor milyen nyelvtörténeti kapcsolat mutatható ki közöttük. Somogy megyében a Balaton melletti Gamás közelében sem a régi, sem a mai helynévanyagban nem találtam *Path*-(erdő)-re utaló helynévi nyomokat.

5. *Zaarhegy* ~ *Zaharegi*

Gamás birtok leírásában a *Szár-hegy*-nek nevezett hegy az egyik viszonyítási pontot adja, ugyanis a fentebb említett birtok határa a *Bolotun*-tól a *Bethcu* nevű erdő körül megy, és a délen lévő hegy felé tart, amelyet *Zaarhegy* (*Zaharegi*)-nek neveznek — ad montem, qui dicitur *Zaarhegy* (*Zaharegi*) —, ahol Gamásnak négy faluval vannak közös határjelei.

A *Szár-hegy* helynév a *szár* 'világos színű, sárgás, vöröses; kopasz, tar' (TESz. *szár*¹) jelentésű melléknév és a *hegy* 'dombnál magasabb kiemelkedés a föld felszínén; halom' (TESz. *hegy*) jelentésű földrajzi köznév összetétele.

A TESz. szerint a *szár* eredeti jelentése 'világos, fehér' lehetett, de eredete bizonytalan, talán a *sár* 'sárga, szőke' jelentésű szó nem csuvasos török nyelvből átvett párja (vö. TESz.). A szó török eredete már MUNKÁCSI BERNÁTNál feltűnik, aki a *szó, szár* 'világos sárga, szőkés sárga' értelmű szavakat a törökből származtatta, és a *sár, sárga* és *sárog* mellett külön nyelvjárásból való átvételnek gondolta (1928–1930: 462). PAIS DEZSŐ közös etimológiát tulajdonított a 'sárga, vörös', valamint a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* szónak (1939: 20–2), BÁR-

CZI GÉZA megítélése szerint azonban a *szár* 'kopasz, sárgás' melléknévnek a *sár* 'sárga' szóval való kapcsolata csak „bajosán igazolható” (1941: 282, *szárca*). BÁRCZIVAL egyetértve a 'sárgás, sárgás vörös' jelentésű és a 'kopasz' értelmű *szár* azonosságát BEKE ÖDÖN is kétségbe vonta (1952: 468–9). Újabbán, a TESz. megjelenését követően LIGETI LAJOS nyilvánított véleményt a szóról, aki a *Szárberény* helynévvel kapcsolatban megjegyezte, hogy a *szár* szó török származtatása kétségbe vonható, eredete bizonytalan (1986: 66).

A régi és újabb helynevekben is előfordul a *szár* szó, az azonban nem dönthető el minden esetben, hogy e névrész a talaj színére, a növényzet hiányára utal-e, vagy esetleg más eredetű. E szó ugyanis a régiségben személynévként is használatos volt (1280: *Zaar*, ÁSz. 833), így a helynévbeli előfordulások körül ez a magyarázat sem zárható ki. *Szár-hegy* mikrotoponimák a magyar nyelvterületen a Gamáson említett név mellett máshol is előfordulnak a régiségben, például Abaúj vármegyében 1321: *Zarhyg*, mo. (Gy. 1: 153, KMHsz. 1. *Szár-hegy*), Gömör vármegyében 1295/1315: *Zarheg*, mo. (Gy. 2: 461, 530; HA 2: 69). Az újabb korból is több adatunk van rá, például Fejér megyéből: 1783: *Szar Hegy* (FNESz. *Kőszárhegy*); a Veszprémi járásban két ilyen nevű hegy is található Szentgálon és Nemesvámoson (*Szár-hégy*, VeMFN. 4: 223, 314), de előfordul Somogy megyében, Szabadiban is: *Szár-högy* (SMFN. 487). A *Szár-hegy* nevek esetében a szakirodalom többnyire azt tartja, hogy a növényzet hiánya adhatta a névadás alapját, tehát e neveknek 'kopasz hegy, tar hegy' jelentése lehetett (vö. KÁLMÁN 1989: 134, EWUng. *szár*¹). PAIS azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy e nevek nem minden esetben vonatkoznak 'kopasz hegy'-re, hanem lehet köztük 'sárgahomok-hegy' jelentésű is (1939: 22).

A Tihanyi összeírásban szereplő *Szár-hegy* névadási motívumát nem tudjuk pontosabban meghatározni: az előtag akár a növényzet hiányára, akár a hegy színére is utalhatott. Szólni kell még a fogalmazványában szereplő *Zaharegi* alakról is, amely PAIS szerint arról tanúskodik, hogy ezen a vidéken élt a *szahar* forma (1939: 22) Ez ugyan elvileg elképzelhető, ám ez esetben nem tudjuk magyarázni a névalakban utótagként szereplő *hegy* szó *h* nélküli írásmódját. Ezért inkább azt valószínűsíthetjük, hogy — noha ERDÉLYI szerint az összeírás fogalmazványa tartalmazza többnyire a helyes szöveget — itt mégis inkább íráshiáttal állunk szemben, és a *Zaharegi* formát [ɔ: *Zaarhegi*]-re javíthatjuk.

Az első katonai felmérés anyaga — amely viszonylag jól tükrözheti még akár az Árpád-kori viszonyokat is — azt mutatja, hogy a Lelle és Boglár közötti terület nagy kiterjedésű mocsár határolta. Ez a 2–3 kilométer szélességű földszáv a terület déli részén említett *Zaarhegy* felől félszigetként nyúlt be a Balaton sík vize felé. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint talán ennek a félszigetnek az elejét, Balaton parti részét jelölhette a Tihanyi alapítólevélbeli *Ziget zadu* megnevezés (2007a: 174). Ennek a földnyelvnek a déli szélét zárhatta le az 1211-ben *Szár-hegy*-nek mondott kiemelkedés, amely azonban később ilyen néven nem

szerepel. Valószínű, hogy az egykori *Szár-hegy* a Balatonlelle déli határszélén fekvő, ma *Várszói-domb*-nak nevezett magaslattal lehet azonos (SMFN. 54).

6. *Hodvth*

Út utótagú helynevek a Tihanyi alapítólevélben is feltűnnek, *Mortis* határában említik például az *ohut* (*ohut cutarea*, SZENTGYÖRGYI 2005: 51) és a *hodu utu* elnevezéseket (*castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, SZENTGYÖRGYI 2005: 51). Ezekből az előfordulásokból világosan kiderül, hogy az 1055. évi alapítólevélben az *út* főnév tövéghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel, míg az összeírásban kivétel nélkül véghangzóhiányos alakban áll (*Hodut*, *Hodvth*, *Hoduth*, PRT. 10: 511, 514, 516). BÁRCZI véleménye szerint a *hodu utu* tekinthető körülírásnak (1951: 66) vagy birtokos jelzős, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetételnek (i. m. 183). HOFFMANN inkább jelentéssűrítő összetételnek mondja, amelynek jelentése 'hadak vonulására alkalmas nagy út'-ként adható meg (vö. 2006b: 57).

A Tihanyi összeírásban háromszor fordul elő a *Hodut* megnevezés. Egy a Balatontól délre vezető út két szakaszára vonatkozóan először Gamás birtok leírásában: „ad viam, que dicitur *Hodvth*”, valamint a későbbi Szántód falu határában: „ad magnam viam, que dicitur *Hoduth* (*Hodut*)” (PRT. 10: 514, 516), a Tolna környékén lévő hadút pedig *Fotud* birtokon (a későbbi *Fadd* településen) tűnik fel: „venit per campum metis interpositis ad *Hodut*” (PRT. 10: 511).

A Balatontól délre vezető *Hoduth*-nak nevezett utat az 1055. évi alapítólevél latinul, *magna uia*-ként nevezi meg. Ennek az útnak a nyomvonala feltehetően már az Árpád-korban is ott haladt, a Balaton déli partjával nagyjából párhuzamosan, ahol az első katonai felmérés 18. század végéről való térképe is feltünteti. Ez az út Lellénél délnyugat felé kanyarodott, hogy a Boglártól nyugatra elterülő mocsarakat elkerülje (EKFT.). Az 1211-ben *Hoduth*-nak mondott út Balatonlelle területén ma is megtalálható, ezt a helybeliek nyolc évszázad múltán is a korábbi szemléletnek megfelelően *Hadak utjá*-nak nevezték (SMFN. 54).

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szőfejtő szótár*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BEKE ÖDÖN (1952), *Szárca. Nyr.* 76: 466–9.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HA 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk.* *NÉ.* 29: 7–22.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KESZLER BORBÁLA (1969), *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása a korai jövevényszavainkban.* *NytudÉrt.* 63. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), *Kelet-Magyarország helynevei.* KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (2003), *Helyesírás-történet.* In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 697–709.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1928–1930), *Szó és szóke.* *NyK.* 47: 462.

- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, 1993.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK. 50. sz. Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele *betűhív átírás és magyar fordítás*. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 47–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. Kézirat.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.
- SZÓKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.
- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.